

УДК 94(430).086:438.082.,1939/1945“

М. В. Михайлюк

НАЦИСТСЬКИЙ КОМПЛЕКС ТАБОРІВ “ТРЕБЛІНКА”: ЖИТТЯ І СМЕРТЬ ПОРУЧ

У статті аналізується функціонування нацистського комплексу таборів “Треблінка” на території окупованої Польщі. Увага акцентується на таборі знищення “Треблінка-2”, де загинула значна частина євреїв Генерал-губернаторства під час реалізації операції “Рейнгард”, а також депортовані євреї з окремих європейських країн в рамках програми “остаточного вирішення єврейського питання”. Розглядається процес депортацій, методи знищення і приховування слідів злочину, подальша доля нацистських функціонерів.

Ключові слова: *Треблінка, трудовий табір, операція “Рейнгард”, гетто, табір смерті, газові камери, приховування слідів злочину, судові процеси над нацистськими злочинцями*

Функціонування нацистського комплексу таборів “Треблінка” в окупованій Польщі до нині залишається маловідомим в Україні, хоча джерельна база є цілком достатньою, щоб провести комплексне дослідження. Про роботу повністю знищеного табору можна дізнатися з репортажів воєнних кореспондентів Василя (Йосипа) Гроссмана [2-5] і Ваграма Апресяна [1,7], написаних відразу після входження радянських військ на територію Польщі (у Треблінці побували на початку вересня 1944 р.); з матеріалів Нюрнберзького процесу (1945-1946) [9; 13], зі щоденника і спогадів колишніх в'язнів Ізраеля Кімліха (Варшава), Оскара Стравчинського (Лодзь-Ченстохов), що вийшли в Польщі, Ізраїлі, США [18]; спогадів Самуеля Вілленберга (Ченстохов-Опатув), опублікованих після війни (про перебування у таборі протягом жовтня 1942 – серпня 1943 рр. і боротьбу в'язнів під назвою “Повстання у Треблінці”), надані ним численні інтерв'ю; чеського єврея Ріхарда Глацара, який видав книжку “Треблінка. Слово як з дитячої скоромовки” [6], польського єврея Абрахама Бомби (Ченстохов) [17]; репортажу члена польської комісії з розслідування нацистських злочинів Рохл Ойербах (у Треблінці побувала на початку листопада 1945 р.) [10]. Деяке світло на кадровий склад табору проливає стаття Анатолія Подольського і Артура Фредекінда [15], написана у вигляді вступної частини до україномовного перекладу спогадів польської єврейки, публікація Леоніда Духіна [8] та інші матеріали [11-12, 14, 16, 19].

Потреба в компаративному дослідженні таборової системи нацистського режиму зумовлює мету статті – висвітлити функціонування треблінського комплексу як одного з головних місць масового знищення людей, більшість з яких становили євреї.

Комплекс “Треблінка” (інша назва – станція “Обер-Майдан” або “Обермайданек”) побудували неподалік однойменного селища (60-80 км на північний схід від Варшави) на території розчленованої Польщі, частина якої під час нацистської окупації увійшла до складу Генерал-губернаторства. Комплекс складався з двох таборів “Треблінка-1” (А) і “Треблінка-2” (В). Перший табір функціонував як трудовий (з весни-осені 1941 р. до кінця липня 1944 р., де разом з іншими ув'язненими, що відбували покарання (здебільшого поляки – порушники порядків Генерал-губернаторства) і військовополоненими, тримали єврейських спеціалістів, задіяних на різноманітних роботах: будівництві, у ремонтних і меблевих майстернях тощо. На території табору діяла пекарня, перукарня, лікарня зі стоматологією та ізолятором, знаходилися гаражі, конюшня, птахівник, свинарник, бензоколонка, продуктові і промислові склади, житлові приміщення для СС і адміністрації.

Більше того, з метою розваг проводилися спортивні змагання з легкої атлетики, футболу, боксу. Криваві боксерські бої проходили між Куртом Францем, який працював у “Треблінці-2” і 20-річним спортсменом з Варшавського гетто Волованчиком. Єврейські спортсмени користувалися незначними привілеями (менше працювали і краще харчувалися), але газових камер теж не уникали. У таборі був організований хор, проводилися аматорські театральні вистави. У німецькій частині працював бордель, куди тимчасово відбирали найгарніших єврейських жінок, яких згодом відправляли до газових камер; знаходився зоокуточок і басейн (тримали качок, кролів, лисиць, вовків, інших тварин і птахів). Табір мав свій город з вирощування овочів. Флористи доглядали за квітами, розсадженими по усьому комплексу, навіть біля газових камер у “Треблінці-2”.

Табірну адміністрацію обслуговували євреї-кравці, чоботарі, теслі, пекарі, деревообробники та інші майстри. За крадіжку продуктів харчування, одягу чи інших речей ув'язнених били батогами або підвішували головою донизу. Робітники по ночам і під час робіт співали єврейські пісні (зокрема на їдиш), читали поминальну молитву за померлими “Кадіш”. Частина євреїв таємно відмічала традиційні свята (Йом-Кіпур, Песах, Хануку).

Комендантом табору працював голландський німець, гауптштурмфюрер СС фон Аупен (в інших джерелах – Ван Ейпен [1-3]), який розважав себе тим, що давив ув'язнених конем. До травня 1942 р. значна частина єврейських робітників померла від “розваг” табірних охоронців, голоду, непосильної праці і знущань, але їм швидко знаходили заміну з нових транспортів. Більшість в'язнів працювала на піщаному кар'єрі неподалік табору. Жили у дерев'яних бараках, спали на трюхярусних нарах. Норма харчування складалася з 170-200 г. хліба і літру супу-баланди [4-5]. Впізнати в'язня можна було за зовнішніми ознаками: їх брили наголо і вони мали худощавий вигляд [6].

У лютому 1943 р. до табору "Треблінка-1" доставили 60 єврейських хлопчиків 11-14 років з Варшави, Вільнюсу, Гродно, Білостоку і Бресту. Їх відокремили від батьків, яких відправили у газові камери, а підлітків залишили в трудовому таборі. Дитячий загін пас худобу, допомагав на кухні, пилив дрова. Діти на рівні з дорослими підвергалися побиттю за будь-яку провину. Їх могли забити палицями до смерті. Згодом підлітків стали залучати для розкидання попелу з табору смерті вздовж шляху між таборами. За втечу дітей страчували, так само як дорослих, – привселюдно вішали на плацу. Наприкінці липня 1944 р. дитячий загін відрядили в лісосмугу копати ями. Усі здогадувалися, що перед наближенням фронту в'язнів розстріляють. З рештою так і сталося. Масові розстріли розпочалися зранку 23 липня 1944 р. У той день було вбито близько 700 поляків і євреїв, в тому числі діти. Під час розстрілу врятуватися вдалося варшавському столарю Максусу Левіту, який і повідомив подробиці з життя табору і долю підлітків [1; 7].

Другий табір "Треблінка-2" знаходився неподалік від трудового. Будівництво тривало протягом травня – червня 1942 р. в рамках операції "Рейнгард" з ліквідації євреїв Генерал-губернаторства. Основний робітничий контингент надходив з "Треблінки-1". У створенні табору участь брали компанії з Лейпцигу, Мюнстеру, Фрайбергу. Загальне керівництво будівництвом здійснював гауптштурмфюрер СС Ріхард Томалла [8]. Активно працювати табір розпочав наприкінці липня 1942 р. Приймав всіх, визнаних нацистами непотрібними Райху, де відбувалася їх масова ліквідація у 13 газових камерах, тому вважається "фабрикою смерті". Загалом планувалося будівництво 25 камер [9, с. 496].

Табір умовно поділявся на дві головні зони: прийому транспортів і територію знищення. Функціонування табору трималося у таємниці. Територію обнесли подвійною огорожею (колючим дротом), триметровим протитанковим ровом, поставили вежі з охороною і все замаскували зеленим гіллям. Зона знищення була обнесена ще одним земляним валом. Підходить до табору ближче ніж на 1 км суворо заборонялося. Місцеве населення з довколишніх сіл було виселено і територія вважалася спецзоною. Входить до табору можна було лише за спеціальними перепустками, які видавалися СС і СД. Заборонялися відвідини зони військовослужбовцями Вермахту (окрім окремих випадків), авіації літати над територією. Навіть охорона, що супроводжувала потяги з людьми та провізією, не мала права заходити в табір. Хоча окремі високопосадовці час від часу відвідували закриту зону, зокрема з Люблін, Білостоку, Малкіні та інших міст. Наприкінці лютого 1943 р. у таборі побував Гімлер, у квітні – генерал-губернатор Ганс Франк [10, с. 39].

Обслуговували Треблінку 40 німецьких і австрійських есесівців, від 120 до 300 охоронців (вахманів), набраних з числа польських і радянських військовополонених, в тому числі росіян, українців і литовців [11]. Перед несенням служби найманці пройшли відповідний ідеологічний і військовий вишкіл у тренувальному таборі "Травники" (поблизу Любліна). Німецькі капо (наглядачі) набиралися, здебільшого, з кримінального елементу і політв'язнів. Існувала мережа агентів, яких адміністрація табору використовувала з метою попередження будь-якого саботажу, невдоволення, опору. Донощики і наглядачі відбиралися також з ув'язнених євреїв, на кшталт Кубе і Хаскеля, які відрізнялися жорстокістю по відношенню до своїх співвітчизників. Есесівці погоджувалися служити в концтаборах, щоб уникнути відправки на фронт і швидше отримати підвищення по службі. Роботу виконували добротню, хоча часто розважалися (пиячили, стріляли по в'язням тощо). Найбільше відзначився есесівець Август Міте, прозваний "Ангелом смерті". За будь-які "послуги" єврейським в'язням охоронці вимагали хабара (грошей, дорогоцінностей), а потім розважалися у довколишніх селах, витрачаючись на горілку і повій. Німці трималися окремо від вахманів і теж за ними спостерігали, щоб не поцупили чогось цінного і не мали контактів з ув'язненими. Їм не дозволялося навіть бити в'язнів на очах у есесівського персоналу [6; 10].

У перші півтора місяця роботи табору смерті його очолював австрійський нацист Ірмфрід Еберль – доктор медичних наук, учасник програми "евтаназії", під час якої німецьких громадян з генетичними відхиленнями, психічними та іншими хворобами (загалом визнаних тягарем для Райху) знищували у газових камерах угарним газом (окисом вуглецю). Досвід з масового винищення людей він почав активно застосовувати на новому місці роботи, спочатку у Собіборі, а згодом у Треблінці. Але щось пішло не так (одна із версій, що під час спеки на платформі лежали десятки неприбраних трупів новоприбулих євреїв) і Еберль був знятий з посади. У вересні 1942 р. новим комендантом табору призначили його заступника-земляка, австрійського нациста, капітана Франца Штангля, який теж "стажувався" у Собіборі [8] і пройшов школу "евтаназії" [12, с. 131].

Про те, що відбувалося в таборі відомо зі свідчень польських в'язнів, євреїв-жертв Голокосту і табірної персоналу, арештованого після війни. Один із в'язнів – варшавський тесля Яків Верник (Янкель Вернік), польській урядовій комісії з розслідування нацистських злочинів свідчив: "Просинаюся або у вісні я бачу жахливі привиди тисяч людей, які кликали на допомогу, прохали залишити їм життя і помилувати. Я втратив родину, ...я сам будував смертні камери, в яких їх вбивали. Мене лякає все. Я боюся, що побачене мною написане на моєму обличчі. ...Але я маю нести цю ношу і жити, щоб розповісти світу, які німецькі злочини і варварство я бачив" [9, с. 8].

Польський єврей Самуїл Ройзман (Шмуель Райзман), який перебував у "Треблінці-2" протягом року (з серпня 1942 р. до серпня 1943 р.), потрапивши з Варшавського гетто (транспорт з 8 тис. євреїв), повідомив, що жертв звозили з багатьох країн Європи (зокрема, з Райху (Німеччини, Чехії), окупованих територій Греції і Польщі). Сам вижив завдяки знайомому з Варшави, який працював наглядачем над єврейськими робітничими командами і дістав для нього дозвіл на працевлаштування перекладачем, оскільки адміністрація табору потребувала фахівців давньоєврейської, французької, польської і російської мов. Але Райзман потрапив до робочої команди, – переносив одяг вбитих. За два дні до табору з Венгерова привезли його матір, сестру і двох братів, яких відправили в газові камери. Ще за кілька днів Райзману віддали

фотографії і документи вбитих дружини і дитини [9, с. 492-497; 13, с. 120, 122]. Хоча зазвичай документи і фотографії жертв знищувалися.

З кінця липня до середини грудня 1942 р. у табір в середньому щоденно приходило по 2-3 потяги (за іншими даними – 3-5) або один великий транспорт з 60 вагонів, який подавали на платформу частинами по 20 вагонів. За різними оцінками, у кожному вагоні містилося від 60-80 до 150-200 осіб. На кожному вагоні крейдою помічалася кількість осіб. Транспорти також надходили з Румунії і Болгарії. За приблизними підрахунками, щоденно знищувалося від 6 до 10-12 тис. осіб. Транспортування євреїв відбувалося не однаково: східноєвропейських привозили в товарних, західноєвропейських – частково у товарних і пасажирських вагонах.

Перші ешелони надійшли з гетто Варшави і Ченстохова. Однак найбільший вплив в табір спостерігався протягом серпня-грудня 1942 р. Так, з Варшавського гетто в ході однієї “акції” привозили 6-10 тис. осіб [9, с. 22]. Ешелони надходили з гетто Мендзижеця, Седльця, Опатуве, Радома, Кельце, Ломжи, Білостоку, Гродно та інших міст. Масова “акція” у Седльце відбулася наприкінці серпня 1942 р. [14, с. 155]. Вивіз євреїв з гетто Опатуве розпочався наприкінці жовтня. Тисячі людей зібрали на центральному базарі, потім пішки погнали до найближчої станції (Ожарув), де посадили на потяг до Треблінки. Тих, хто не міг йти – розстрілювали на місці [6].

Польським безробітним євреям розповідали, що їх везуть на Схід для сільськогосподарських робіт. Дозволялося брати із собою 20 кг багажу і продукти харчування. В окремих випадках (напевно, на початку депортаційних акцій) євреїв навіть змушували купувати за власний кошт залізничні квитки. Товарні вагони оброблялися хлором і від удусення значна кількість людей гинула ще в дорозі. Під час подорожі депортованим не давали ані їжі, ані води (оскільки мали взяти із собою), тому охорона за ковток води вимагала 100 злотих [5], а седлицькі євреї пропонували золоту обручку [14, с. 155].

У липні-серпні 1942 р. значна частина людей також гинула від задухи, оскільки мусили годинами чекати на розвантаження вагонів, що стояли на запасній залізничній колії біля табору [8]. Євреїв з довколишніх населених пунктів звозили вантажівками з написом “Експедиціон Шпер” (Вайнгрова, Соколова) [13, с. 121]. Подальша доля у всіх була однаковою. Поляки припускали, що у концтаборах їх знищують, оскільки казали: “Забрані на мило”, але євреї не вірили таким чуткам [6; 10, с. 23].

Західноєвропейські євреї нічого не знали про те, куди їх везуть: одні вважали, що на Схід, інші, – що в нейтральні країни. За великі гроші їх змушували купувати дозволи на виїзд, закордонні паспорти, залізничні квитки. Одного разу в табір прибув потяг з євреями – громадянами Великої Британії, Канади, США, Австралії, які під час війни опинилися в Європі і Польщі. Їм повідомили про вивіз у нейтральні країни. Пасажирські потяги, які склалися зі спальних і багажних вагонів, вагонів-ресторанів, прибували без охорони, зі звичайним обслуговуючим персоналом. На проміжних станціях пасажирам дозволялося покидати вагони у власних справах, але з обов'язковим поверненням [5].

Як згодом стало відомо, з 23 липня до 21 вересня 1942 р. у таборі смерті загинуло 254 тис. євреїв Варшави і 484 тис. – з інших областей Генерал-губернаторства. З вересня 1942 до січня 1943 рр. було страчено 107 тис. з району Білостоку. Влітку-восени 1942 р. знищено 7 тис. євреїв Словаччини і 4 тис. з окупованої Болгарією грецької області Фракія. У березні 1943 р. загинуло 2,8 тис. євреїв із Салонік, а на початку квітня – 7 тис. євреїв з Македонії [15, с. 5]. За іншими даними, протягом липня-серпня 1942 р. із Варшавського гетто та інших польських земель у таборі загинуло близько 300 тис. євреїв [8]; 120 тис. осіб потрапили до табору зі східних і північних теренів Польщі (району Білостока, Волковиська, Гродно), по 40 тис. – з Австрії і Чехословаччини, 14-15 тис. – з Болгарії та Греції [10, с. 49]. Спочатку винищувалися євреї Генерал-губернаторства і лише потім доставляли євреїв з інших країн Європи.

У перші місяці на треблінській станції написів не існувало. Лише згодом заступник начальника табору унтерштурмфюрер СС Курт Франц (на прізвисько “Лялька”) вигадав влаштувати справжню пасажирську станцію з будинком вокзалу і написами на бараках (польською і німецькою) “буфет”, “каса”, “камера схову”, “ресторан”, “телеграф”, “телефон”, “зал очікування” та ін. Повісили навіть фіктивний годинник, розклад руху потягів і вказівники на Гродно, Сувалки, Седлице, Білосток, Барановичі, Волковиськ, Перемишль, Варшаву, Відень, Берлін. У пасажирів складалося враження, що вони дійсно опинилися на транзитній станції.

На пероні потяги зустрічав оркестр, укомплектований з польських євреїв. Колектив очолював відомий композитор Артур Голд, депортований з Варшавського гетто. У перші дні існування Треблінки він організував тріо скрипалів, яким видали інструменти і уніформу (фрак і краватки-“бабочки”). За іншими даними, музиканти грали на власних інструментах. Оркестр грав біля газових камер, щоб приглушити крики і голосіння людей, під час табірних перекличок. Голд написав кілька музичних творів, які в'язні співали під час маршу на роботу. Більше того, оркестр використовували з метою розважати табірний персонал на свята, у їдальні або в нічному клубі [16]. Ставлення до музик було не надто суворим, як до іншої категорії в'язнів. Їм могли скоротити робочий день або взагалі звільнити від роботи, щоб мали час на репетиції. Однак музиканти смерті все ж не уникнули.

Театралізація процесу відбувалася з метою заспокоїти новоприбулих, яким пояснювали, що перебування в таборі є тимчасовим. Після того, як вони помиються у лазні, здадуть свій одяг на дезінфекцію, а дорожчисті гроші у камері схову, їх буде чекати подальша відправка. Про це вказували також розставлені по табору вказівники. Відомі випадки, коли людям пропонували до “лазні” взяти рушники, мило, предмети гігієни, заплатити за послуги – 1 злотий. Новоприбулі стояли годинами у черзі до “каси”, щоб здати цінності, на які навіть виписувалися квитанції. Євреї хвилювалися, щоб все було точно пораховано і нічого не загубилося. Водночас були й такі, хто здогадувався, що щось не так, оскільки бачили купу одягу і взуття, відчували трупний сморід. Попри все, для перших транспортів, особливо іноземних,

фікція діяла. Лише згодом, коли польські євреї дізналися про справжні наміри адміністрації табору, потреба в театралізації відпала, але продовжувала зберігатися.

У Варшавському гетто вже восени 1942 р. дізналися про справжню мету депортацій до Треблінки, хоча сумніви все одно залишалися. Найбільша акція відбулася протягом липня-вересня, коли щоденно вивозили по 4-5 тис. осіб. Загалом вивезли 265 тис. євреїв (чоловіків, старих, жінок, дітей). Ліквідували усі лікарні і сирітські притулки, у тому числі дитячий будинок під керівництвом педагога Януша Корчака, який загинув разом з вихованцями. Наприкінці вересня 1942 р. у гетто залишилося близько 55 тис. осіб [15, с. 45].

Кільком депортованим вдалося втекти і повернутися до гетто, щоб розповісти правду про табір смерті і виробити план подальших дій. Від одного з них про Треблінку дізналася Рохл Ойєрбах, адже працювали разом на фабриці штучного меду. Члени підпілля планували зв'язатися з партизанами і напасти на табір, а єврейські робітники чекали на визволення. Я. Вернік в гетто, в умовах конспірації, навіть написав брошуру "Рік у Треблінці" (мовою їдиш), яка згодом стала відомою поза межами Польщі, перевидана на івриті та англійською мовою.

Зазвичай потяги у табір прибували зранку. Нову партію особисто зустрічав комендант, який носив білі рукавички і в руках тримав шкіряний батіг; рядові есесівці і охоронці, які мали при собі дубинки, нагайки, автомати, рушниці. Людей виганяли з вагонів, за непослух – цькували вівчарками і лупцюючи гнали далі. На платформі робочі команди виносили трупи, чистили і мили вагони, щоб потяг повернувся за наступною партією жертв у найліпшому вигляді і не викликав підозр. Після вивантаження людей, вагони загрузали відсортованими речами. За роботу відповідали три команди з червоними, блакитними і рожевими позначками.

Селекція відбувалася на майдані за залізничним вокзалом. Чоловіків відділяли від жінок і дітей. Останніх теж відокремлювали від рідних. Частина працездатних чоловіків (150-300 осіб) тимчасово залишали в живих для різноманітних табірних робіт (перенесення трупів, речей і т. п.) і реєстрували, присвоївши табірний номер. В'язень табору Еліягу Розенберг пригадував, як їх гнали пінками, ударами і він бачив гори валіз, одягу, рюкзаків. Групу людей відокремили для сортування одягу. "Я був у Треблінці 11 місяців, – свідчив він, – і майже весь час провів у тій частині табору, де знаходилися газові камери, ями і крематорії. Це місце ми називали пеклом. Я мав витаскувати тіла задушених з газових камер" [14, с. 147].

Відібраних до "лазні" не реєстрували, а змушували роздягнутися, речі здати, взуття зв'язати. Жінки і діти роздягалися у бараку, чоловіки – на подвір'ї "лазні". Сортуванням їхніх речей займалася команда "червоних". "Лазня" мала два відділення: в одному працювало 3 газові камери, побудовані у липні 1942 р., в другому – 10 (добудовані протягом серпня-жовтня 1942 р.). Старі камери вміщували по 80-100 осіб, нові вдвічі більше. До нових камер була прилаштована вузькоколія, якою у вагонетках вивозили трупи. На даху будинку знаходився "щит Давида" з написом "Єврейська держава" (за іншими джерелами, на будинку висів напис на івриті "Лише праведники увійдуть у дім Божий", знятий з синагоги у Малкіні [8]).

У газові камери людей гнали голими і бігом. Шлях від роздягальні до камер (120-300 м), посипаний піском і огороджений колючим дротом, адміністрація табору прозвала "Дорогою на небо". Уздовж нього стояли есесівці зі службовими собаками та інші охоронці, які били тих, хто повільно рухався. В'язень табору Авраам Кшепицький, який загинув у 1944 р., згадував: "За кілька хвилин ми почули дикі крики, але через дерева в лісі ми нічого не могли бачити" [14, с. 149].

Залишені на майдані речі перебиралися, сортувалися і відносилися у спецбарак для подальшого фасування. Вілленберг згадував, як серед речей новоприбулих знайшов одяг страчених сестер, які з матір'ю залишилися у Ченстохові, але були видані і депортовані [6]. Сортуванням речей займалася команда "блакитних". Непотрібний мотлох відокремлювався для спалення. Все "добро" євреїв (одяг і взуття, дорожчості (золото, срібло, діаманти), гроші, валюта тощо) відправлялося до Німеччини. З дорожчостями працювали євреї-ювеліри або спеціально викликані німецькі фахівці. Відібрані коштовності під охороною доставлялися спочатку до Любліна, а звідти до Берліну.

Від єврейських цінностей табірна адміністрація і охорона мала власний зиск. Часто своїм рідним надсилали посилки з подарунками (золотими годинниками, ювелірними виробами тощо). Єврейські робітники, які займалися сортуванням речей, теж намагалися щось прихопити собі, особливо гроші, прикраси, теплий одяг. Роздобути останній вважалося неабияким успіхом, оскільки табірні роби не видавалися і кожен ходив в тому, що зміг вкрасти або виміняти. Гроші і прикраси вимінювалися в охоронців на їжу і спиртні напої, інші необхідні речі або слугували для дачі хабара.

Згідно показів свідків, з табору відправили 248 вагонів костюмів, 100 вагонів взуття, 22 вагони текстилю, 42 вагони медикаментів та медінструментів, 12 вагонів ремісничих інструментів, 400 вагонів різноманітних предметів (посуду, дитячих іграшок і кошиків, дамських сумочок, валіз, парасольок, засобів для гоління, косметики), 260 вагонів постільної білизни, пір'я, ковдр, пледів тощо [10, с. 50]. Конфісковані дорожчості метали, прикраси, гроші потрапляли на зберігання до Райхсбанку, решта речей йшла на продаж в ломбарди або надходила в різні організації та установи, що мали в них потребу [9, с. 510-543].

Процедура підготовки до знищення для чоловіків тривала 8-10 хв., для жінок – 15 хв. [9, с. 493; 13, с. 120]. Перед стратою жінкам в окремому бараку стригли волосся, тому шлях до газової камери був тривалішим. На саму стрижку відводилося не більше 2 хв., оскільки чекала черга. Цим займалися єврейські перукарі, частині яких доводилося стригти власних родичів, але попередити їх не могли, оскільки розмовляти заборонялося [17]. Волосся йшло на виготовлення матраців, канатів і ізоляційного матеріалу для підводних човнів, загалом на побутові потреби німецьких громадян і армії. Внесок Треблінки – 25 вагонів сировини [10, с. 50].

Газові камери мали бетонні стіни без вікон з двома дверима: в одні заходили, з інших – виносили тіла. Людей заштовхували по максимуму, а малих дітей кидали на голови жінок. Потім викачувалося повітря, пускався газ або гарячий пар. Люди в муках помирали від нестачі кисню. Газация (вбивство угарним газом) тривала, за різними оцінками, від 5-7 до 25 хв., але двері відчинялися не відразу, а через 30-45 хв., іноді годину, коли ставало зрозуміло, що всі остаточно загинули. Тих, хто ще залишався живим – дострілювали на місці. У деяких випадках жертви простоювали усю ніч, чекаючи смерті. І у тисняві та через нестачу повітря частина з них гинула. Після страти – трупи виносилися з камер і єврейські робітники (“дантисти”) виривали у них золоті коронки. Самі камери і роздягальня протягом 10 хв. прибиралися зондеркомандою (мили підлогу, виносили речі), щоб у новій партії не виникало сумнівів щодо їх призначення. Тіла ховали у великих братських могилах у межах та поза межами табору, зокрема неподалік газових камер за крематорієм. Взимку 1943 р. нові трупи почали відразу спалювати, а старі відкопувати і знищувати.

Отож, у таборі постійно працювало близько 1 тис. єврейських робітників, які виконували найважчу і найбруднішу роботу (сортування, пакування і завантаження вагонів єврейським майном, миття потягу, догляд за табірним господарством, ремонт і будівництво нових споруд, витягування тіл з газових камер, їх транспортування до ям і захоронення, з 1943 р. – приховування слідів злочину). Кожен робітничий загін час від часу проходив селекцію – непрацездатних відправляли в газові камери, а на їх місце набирали здорових людей з нових транспортів. Частина робітників зводила рахунки із життям не витримуючи фізичного і психологічного навантаження, знуцань охоронців. До останнього тримали в живих висококваліфікованих спеціалістів, яким було важко знайти заміну.

Відібраних новоприбулих, визнаних непрацездатними (хворих, інвалідів, старих, вагітних жінок, немовлят), які самотужки не могли дійти до газових камер, а також в'язнів табору, засуджених до страти і хворих розстрілювали в окремій частині – в баракі “лазарет”, обнесеної дерев'яним парканом і замаскованої зеленим гіллям. Трупи померлих у дорозі і розстріляних разом з іншим мотлохом, сміттям, документами новоприбулих скидали у ями/рови і спалювали. Вогнище горіло постійно. Йти до лазарету означало йти на розстріл. Катами працювали німецький наглядач шарфюрер СС Менц і українські охоронці. На будинку висіла позначка “медичне обслуговування”, а на вершині майорів прапор Червоного Хреста. Хворих і немічних перед стратою роздягали і розстрілювали обличчям до вогнища у потилицю. Перед стратою жертвам прив'язували цеглину, щоб трупи прямо падали у вогнище. Малим дітям розбивали голову об стіну “медустанови” або кидали живцем [13, с. 121-122].

Процес спалення трупів був тривалим. З Німеччини і Освенциму до Треблінки приїздили спеціальні інструктори, які навчали тамтешній персонал. Спалення набрало обертів з лютого 1943 р., коли адміністрація “фабрики смерті” отримала наказ про знищення будь-яких слідів злочину. У “Треблінці-2” стаціонарною крематорію не існувало. Замість нього у ровах були побудовані три величезні печі. На спаленні трупів цілодобово працювало близько 800 в'язнів, яких змушували співати пісні. Після спалення, попіл вивозився за межі табору і розкинувався на довколишніх полях, зокрема по дорозі до трудового табору.

Різдвяні канікули з середини грудня 1942 р. до середини січня 1943 р. дещо призупинили потік жертв у Треблінку. Транспорти поновилися лише з другої половини січня, але приходили значно рідше, максимум 2-3 на тиждень. Січневий транспорт надійшов після проведення чергової “акції” у Варшавському гетто. Тоді в облави потрапило від 6,5 до 7-8 тис. осіб [9, с. 45]. Саме під час цієї акції євреї вперше вчинили опір, але повстання було жорстоко придушене. На думку Райзмана, у цей час Курт Франц отримав підвищення – з оберштурмфюрера став оберштурмбанфюрером СС, оскільки прозвітував про ліквідацію близько 1 млн. євреїв, серед яких була родичка Зигмунда Фрейда з віденського транспорту [13, с. 122]. У березні-квітні 1943 р. транспортів майже не було. У травні надійшов останній транспорт з Варшави – привезли тих, хто потрапив в облаву під час повної ліквідації гетто.

Близько четвертої години ранку, 2 серпня 1943 р. у таборі вибухнуло повстання, яке організували підпільники, орієнтовані на опір Варшавського гетто. Ймовірно, збройний опір планувався заздалегідь, ще на початку року. Повстанню посприяли сприятливі обставини. Робітничі бригади отримали завдання добудувати склад для зберігання зброї. Слюсарі зробили дві пари ключів від замка – одні віддали німцям, другі залишили собі. Згодом зі складу повстанці взяли гранати і гвинтівки. Перший вибух стався у бензиновому складі. Однак німці почали відстрілюватися зі сторожових вишок і швидко взяли ситуацію під контроль. Перших біглих застрелили. Частина підпільників входила в “зондеркоманду” газових камер, яку час від часу винищували. На чолі підпільної групи стояв лікар Ю. Хоронжицький, інженер Галевський, офіцер чехословацької армії Зела Блах. У повстанні брав участь боксер Волованчик та інші в'язні з Варшавського гетто. Більшість з них загинули в боротьбі. Однак не всі в'язні приєдналися до повстання. Здебільшого повстала молодь. Тим, кому було за 40 років – участі не брали, оскільки пройти табірну огорожу сил не мали. Втекти вдалося лише невеличкій частині бунтівників, близько 200 осіб [6], однак до кінця війни з них дожило лише 50, які після проголошення незалежності Ізраїлю створили кібуц, згодом перетворений на Музей борців гетто [15, с. 7]. Серед тих, кому вдалося врятуватися були С. Вілленберг, К. Тайгман, Р. Глацар та ін.

Повстання у концтаборах і гетто не стало винятком з правил. Дивлячись на приклад Треблінки і Варшавського гетто, євреї протягом літа 1943 – зими 1945 рр. повстали у багатьох місцях: у Бедзінському гетто (3 серпня 1943), Білостоцькому гетто (16 серпня 1943), Ченстоховському гетто (25 жовтня 1943), таборах Собібор (14 жовтня 1943) і Аушвіц-Біркенау (жовтень 1944, січень 1945) тощо.

Втікачі шукали порятунку в довколишніх населених пунктах. Одні поляки притулок надавали (маючи корисливу або щирю мотивацію), інші – навпаки, намагалися скористатися нагодою і вислужитися перед окупаційною владою (спочатку вимагали винагороду, а потім видавали німцям). Попри смертельну загрозу і

знищення господарства, допомогу надавали у вигляді тимчасового нічлігу або постійного переховування, продуктами харчування, одягом, документами, ліками. Вілленберг пригадував, що незважаючи на прояви побутового антисемітизму, який мав місце до, під час і після війни, його врятували саме польські селяни: одні чотири дні переховували, інші – допомогли грошима і продуктами, треті – купили квиток до Варшави, де Вілленберг відшукав батька і приєднався до повстання польського підпілля [6].

Під час повстання у таборі, частина споруд була підірвана і спалена, але неушкодженими залишалися окремі газові камери, в які до вересня 1943 р. продовжував надходити контингент з ліквідованого гетто Білостоку. Після останнього транспорту охоронцям доручили знищити сліди табору й обладнати ферму, але перед приходом радянської армії, вони втекли на Захід і намагалися приховати свою участь у знищенні сотень тисяч людей. У жовтні газові камери були остаточно підірвані, а печі й бараки розібрані. У наступні місяці зняли охорону і огорожу місцевості. Робітники знесли "липовий" вокзал, розібрали залізничне полотно, засипали рови і ями, а територію засіяли травою (люпином). Після ліквідації табору польські мародери розкопували могили у пошуках цінностей і грошей, розбирали залишки табірних споруд для власного господарства.

Після визволення Польщі інформація про Треблінку з'явилася в польській пресі, багато статей-спогадів писав Ш. Райзман. Навесні 1945 р. у Лодзі був створений гурт колишніх в'язнів, який допомагав свідченнями польській комісії з розслідування нацистських злочинів. Так, Я. Вернік намалював схему табору, на місці якого комісія працювала на початку листопада 1945 р. Покази свідків також записувала психолог Яніна Букольська – рятівниця євреїв Варшавського гетто, яких переправляла в "арійську" частину міста [10, с. 17]. Однак не всі колишні в'язні мали сили і бажання знову повернутися в Треблінку. Спогади про пережите ще були досить свіжими. Так, Вілленберг разом з дружиною, яка дитиною вижила в окупованій Варшаві, зміг відвідати Треблінку лише у 1983 р., приїхавши з Ізраїлю. Частина в'язнів намагалася розшукати табірний персонал, щоб помститися, а Вілленберг у Ченстохові розшукував поліція, який заарештував його сестер [6].

Згідно показів голови польської комісії, седлецького слідчого – судді Здзіслава Лукашкевича, загальна кількість померлих у таборі становить 781- 800 тис. осіб [9, с. 35; 10, с. 46]. За іншими даними, загинуло 870 тис. євреїв [12, с. 129; 15, с. 5]; від 750 до 810 тис. осіб, з яких більшість становили польські євреї [11; 18]. Ойєрбах апелює цифрою: від 864 тис. до понад 1 млн. євреїв, яких доставили 35 транспортів [10, с. 46-47]. Однак встановити точну кількість загиблих не можливо через відсутність прямих статистичних даних. Польський інститут національної пам'яті називає цифру в 750 тис. знищених поляків і євреїв, з яких поіменно вдалося встановити лише близько сотні осіб [11], адже значна частина документації на єврейських в'язнів була знищена під час повстання і ліквідації табору. Статистика новоприбулих, які відразу йшли у газові камери, взагалі не велася, оскільки, з одного боку, в ній не було потреби, адже кількість людей в транспортах вже була порахована командами тих, хто їх відправляв; а з іншого, – існувала заборона на введення подібної табірної документації через дотримання таємничості процесу знищення. Приблизну інформацію повідомили в'язні табору, а також знайдені транспортні документи станції.

У повоєнній Німеччині відбулися арешти і судові процеси над нацистськими злочинцями. На початку 1948 р. був заарештований Ірмфрід Еберль, який за місяць звів рахунки із життям (повісився у тюремній камері) [8]. У 1951 р. суд Франкфурта-на-Майні засудив есесівця з "Треблінки-1" Хітрайтера до довічного ув'язнення. Ще два процеси відбулися в Дюссельдорфі. На першому (жовтень 1964 – серпень 1965) судили десяток есесівців з "Треблінки-2". Курт Франц і ще троє підсудних отримали довічне ув'язнення, п'ятеро – тюремний строк від 3-х до 12 років, одного виправдали. На другому процесі (травень-грудень 1970 р.) було засуджено до довічного ув'язнення колишнього коменданта Ф. Штангля, заарештованого в Бразилії [15, с. 5-6]. Проте він за рік помер у в'язниці. До цього у тюрмі встиг дати інтерв'ю, в якому повідомив подробиці психологічного стану під час роботи у таборі смерті. Штангель зазначив, що за кілька місяців процес знищення людей став для нього повсякденним, звичним явищем. Забути "брудну роботу" йому допомагав алкоголь. Порівняв процес знищення зі скотобійнею, газові камери назвав "консервними банками", а людей – "вантажом", натовпом, за яким не бачив окремої особистості [12, с. 131]. Загалом німецькими і австрійськими судами не було засуджено до смертної кари жодного підсудного, на відміну від СРСР, де один з вахманів був страчений [11]. У 1964 р. на місці табору був відкритий Меморіал пам'яті загиблих, а в містечку Треблінка – Музей пам'яті жертв нацизму [19].

Отже, нацистський комплекс таборів "Треблінка" поєднував у собі дві функції: трудову і знищувальну. Якщо у "Треблінці-1" працездатні євреї здебільшого помирали від голоду, фізичного виснаження і тортур, то в "Треблінці-2" визнані непрацездатними відразу потрапляли до газових камер або на розстріл. Тих, хто пройшов селекцію і був тимчасово залишений на різноманітні роботи і обслуговування табірних персоналу теж чекала смерть, оскільки являли собою небажаних свідків злочинної системи. Прийдешні покоління, напевно, ніколи б не дізналися про те, що насправді відбувалося на "фабриці смерті", якби не свідчення тих небагатьох євреїв, яким вдалося чудом врятуватися і розповісти про злочини нацизму усьому світу.

Джерела та література

1. Апресян В. Дети с черной дороги // Черная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны (1941-1945) / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – Иерусалим, 1980. – 547 с. // С. 374-378
2. Гроссман В. Треблінка // Черная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны (1941-1945) / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – Иерусалим, 1980. – 547 с. // С. 350-373

3. Гроссман В. Треблінка // Черная книга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/shoa/grossman005.htm>
4. Гроссман В. Треблінский ад. – Воениздат, 1945. – 64 с.
5. Гроссман В. Треблінский ад [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.torturesru.com/dle/novels/masters/1371-vasiliy-semenovich-grossman-treblinskiy-ad.html
6. Паздерка Й. Воспоминания о Треблінке. Беседа с последним живым узником концлагеря в Треблінке Самуэлем Вилленбергом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20130920/213082318.html>
7. Апресян В. Дети с черной дороги // Черная книга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/shoa/grossman006.htm>
8. Духин Л. Ирмфрид Эберль – “виртуоз эвтаназии” и первый комендант Треблінки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://berkovich-zametki.com/2009/Zametki/Nomer19/Duhin1.php>
9. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми тт. /Под общ. ред. Р. А. Руденко. – Т. IV: Военные преступления и преступления против человечности. – М.: Госиздательство юридической литературы, 1959. – 896 с.
10. Ойербах Р. На полях Треблінки /Рохл Ойербах; [пер. з їдиш]. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, Сфера, 2007. – 77 с.
11. Польские историки создают список ответственных за убийства в Треблінке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiopolsha.pl/6/136/Artykul/206380>
12. Гутман И., Галиль Н. Катастрофа и память о ней / Израэль Гутман, Наама Галиль; [пер. с иврита]. – Иерусалим: Яд Вашем. – 292 с.
13. Из показаний свидетеля Ройзмана – узника Треблінки /Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса / Ред. и авт. предисл. Л. Н. Смирнов; докум. материал, примечания и некоторые статьи М. Ю. Рагинского. – М.: Юридическая литература, 1985. – 400 с. С. 119-123
14. Чтобы знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем / Под ред. Беллы Гутерман, Авнер Шалев. – Иерусалим: Яд Вашем, 2007. – 325 с.
15. Подольський А., Фредекінд А. Поля відчаю / Ойербах Р. На полях Треблінки. – К., 2007. – С. 3-8
16. Треблінка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://holocaustmusic.ort.org/ru/places/camps/death-camps/treblinka>
17. Личная история. Абрахам Бомба / Музей-Меморіал Голокосту у Вашингтоні [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.ushmm.org/wlc/ru/media_oi.php?ModuleId=0&MediaId=217-219
18. Гросс Н. Мы должны об этом рассказать (Пережившие Катастрофу пишут воспоминания) / Нетти Гросс. – The Jerusalem Post. – 2008. – 12 июня. – С. 18-19 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.holofond.ru
19. Треблінка (концтабір): історія. Меморіал у Треблінці [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://poradu.pp.ua/nauka/46843-treblnka-konctabr-storya-memoral-u-treblnc.html>

Mykhailiuk M. Nazi complex camps “Treblinka”: Life and death near

The article analyzed functioning of a Nazi complex of the Treblinka camps in the territory of the occupied Poland. The attention is focused on the extermination camp “Treblinka-2” where the most part of Jews of the General governorship died during realization of the operation “Reinhardt”, and also the deported Jews from the certain European countries within the program of “the final decision of a Jewish problem”. Considered process of deportations, methods of destruction and concealment of traces of crimes, post-war destiny of Nazi functionaries.

Key words: Treblinka, the labor camp, the operation “Reynkhard”, a ghetto, the extermination camp, gas chambers, concealment of traces of crime, lawsuits in the matter of Nazi criminals